

УДК 316.346.32

ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ ДИТИНСТВА: КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ЕВРИСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ

Саган Галина Василівна – викладач кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті розглянуті основні теоретичні перспективи дослідження дитинства (психолого-педагогічні, філософсько-історичні, культурно-антропологічні та соціологічні теорії), запропоновано класифікацію власне соціологічних перспектив дослідження дитинства за критерієм «емансипованості» (під якою розуміється придбання дітьми та дитинством відносної самостійності від дорослих і дорослого життя) та проаналізовано можливості цих підходів для соціологічного аналізу феномена дитинства в сучасних соціокультурних умовах. Зроблено висновок про доречність використання таких концепцій дитинства, в яких акцентується увага на активності та компетентності дитини як суб'єкта взаємодії зі світом дорослих.

Ключові слова: дитинство, концепції дитинства, соціологічні підходи до вивчення дитинства, емансипація дитинства.

В статье рассмотрены основные теоретические перспективы исследования детства (психолого-педагогические, философско-исторические, культурно-антропологические и социологические теории), предложена классификация собственно социологических перспектив исследования детства по критерию «эмансипированности» (под которой понимается приобретение детьми и детства относительной самостоятельности от взрослых и взрослой жизни) и проанализированы возможности этих подходов для социологического анализа феномена детства в современных социокультурных условиях. Сделан вывод о уместности использования таких концепций детства, в которых акцентируется внимание на активности и компетентности ребенка как субъекта взаимодействия с миром взрослых.

Ключевые слова: детство, концепции детства, социологические подходы к изучению детства, эмансипация детства.

Presented paper describes the main theoretical perspectives of childhood studies (psychological, educational, philosophical, historical, cultural, anthropological and sociological theories). The classification of sociological study of childhood prospects based on the criteria of «emancipation» (which means the acquisition of children and childhood particular independence from adults and adulthood) is proposed. Paper also deals with studying the capabilities of these approaches to the sociological analysis of the phenomenon of childhood in contemporary social and cultural conditions. Appropriation of using such concepts of childhood, which focuses on the activities and competence of the child as a subject of interacting with the adult world, is concluded.

Keywords: childhood, childhood studying, sociological approaches to the study of childhood, childhood emancipation.

Актуальність дослідження теоретичних основ аналізу дитинства обумовлена декількома аспектами існування та вивчення дитинства в сучасних суспільствах та в Україні зокрема. З одного боку, дитинство – найважливіший етап у формуванні людини: саме у дитинстві закладається фундамент особи та не тільки її психологічні характеристики, але й соціальні та культурні універсали та імперативи, властиві даному суспільству. Однак, з іншого боку, увага до дитинства як в суспільній свідомості, так і в науковому середовищі з'явилась відносно пізно та тільки на певному етапі формування суспільства. У сучасному соціогуманітарному знанні діти та дитинство вивчаються переважно педагогами, психологами або соціальними працівниками, які досліджують дітей з точки зору девіантної поведінки або різноманітних депривацій. В сучасній Україні відбуваються процеси медіатизації та політизації всього, що пов'язане з дитинством, а також зростає значущість дитинства в суспільній свідомості, проте інтерес соціологів до дослідження цієї теми остається незначним. Таким чином, гносеологічний аспект зазначеної проблеми дослідження полягає в тому, що в сучасній вітчизняній та зарубіжній соціології більшість

існуючих досліджень, присвячених дитинству, носять фрагментарний характер, а сама дисципліна в просторі вітчизняної соціологічної науки знаходиться тільки на первинному етапі інституціоналізації.

Онтологічний аспект проблеми даної статті пов'язаний з трансформацією усіх сфер життя українського суспільства в контексті процесів глобалізації: змінюються не лише соціальні структури та соціальні інститути суспільства, але й культура, яка значно швидше реагує на процеси трансформації. Трансформаційні процеси суспільства не можуть не зачіпати дитинство як невід'ємну його частину: міняються як структурні, так і культурні характеристики цього феномену.

Для дослідження дитинства на емпіричному рівні передусім важливе теоретичне осмислення цього феномену, саме тому *метою даної статті* є проаналізувати та класифікувати теоретичні підходи до вивчення дитинства, що існують в зарубіжному та вітчизняному соціогуманітарному знанні.

Більшість дослідників диференціюють усі існуючі концепції дитинства на підставі наук, які вивчають дитинство. Так, виділяють психологічні, педагогічні, філософські, антрополого-етнографічні, соціологічні та інші концепції.

В даній статті ми звертаємося до наступних дослідницьких перспектив вивчення дитинства:

1) психолого-педагогічні (які можуть містити також елементи економічних, юридичних та інших теорій) розглядають дітей як об'єкт виховання дорослими, «недозрілу», «підпорядковану» суспільству соціальну групу;

2) філософсько-історичні перспективи, що в центр свого аналізу ставлять вивчення історії виникнення та розвитку феномену дитинства та різних моделей взаємодії суспільства з дитиною;

3) культурно-антропологічні теорії у своєму аналізі пропонують вивчення культурно-антропологічних характеристик суспільств, в яких діти зростають та виховуються;

4) соціологічні теорії, що мають предметом вивчення закономірності формування та функціонування дитинства в суспільстві в системі різноманітних соціальних взаємодій.

Психолого-педагогічні підходи. Педагогіка є наукою про спеціально організовану, цілеспрямовану та систематичну діяльність з формування людини, про зміст, суть, закономірності, принципи, форми та методи виховання, освіти й навчання [1]. На сьогодні педагогіка є багатогалузевою наукою, що функціонує та розвивається в тісному взаємозв'язку з іншими науками, та в найзагальнішому вигляді вивчає виховання, навчання та освіту.

Педагоги вивчають дитинство з точки зору його потенціалу. Дитинству дається оцінка з позиції тих можливостей, які воно відкриває в майбутньому, тобто того, що саме слід «закласти» в дитину та як це вплине на його подальше життя. Дитинство інтерпретується з точки зору його важливості для подальшого розвитку особистості. Актуальним є прогноз можливих проєкцій дитинства на життєвий шлях особистості.

Психоаналітиками вивчається дитинство дорослої людини з точки зору того, що саме в дитинстві (які події, факти або люди) вплинули на поведінку, вчинки зрілої, сформованої особи. Вивчається індивідуальний минулий досвід дитинства, встановлюється причинно-наслідковий зв'язок з сьогоденням, тобто зрілість пояснюється на основі минулого дитинства. Цей підхід не заперечує того, що можуть бути розкриті деякі соціальні сенси або символічні значення, характерні не лише для цієї конкретної особи (наприклад, теорія про архетипи К.Г. Юнга [2]), проте їм надається другорядне значення.

Як зазначено вище, психолого-педагогічні підходи також можуть містити елементи юридичних, економічних та інших теорій. В юридичних науках дитинство розуміється як період життя людини, пов'язаний з придбанням більш повного об'єму дієздатності протягом досягнення певного віку. Економіка оперує поняттями «дитинство та діти» відносно ще недієздатного в економічній діяльності населення. Для демографії діти та підлітки – це елемент народонаселення, який не бере участі у відтворенні населення.

Проте вивчення дитинства почалося передусім в *історичній перспективі*. Традиційно першим дослідником дитинства в історії вважається французький філософ Ф. Арієс. У своїй роботі «Дитина та родина при старому режимі» [3] він привернув увагу до того факту, що дитинство є не природною константою, а швидше продуктом історичного розвитку, що навіть поняття «дитина» є таким, що визначається історично, адже тільки на певному історичному етапі в мові з'являється різниця між категоріями «дитина» та «дорослий». Як пишуть А. Прут та А. Джеймс, «незрілість дітей – це біологічний факт, але те, як ця незрілість інтерпретується та на що вона впливає – це факт культури» [4].

Теорія щодо історичного походження періодів дитинства була розроблена в працях Д.Б. Ельконіна [5] та Л.С. Виготського [6]. Розвиток дитини, згідно з ідеями Л.С. Виготського, не підкорюється вічним законам природи, законам дозрівання організму. Хід дитячого розвитку в суспільстві має виключно соціально-культурний сенс. Саме тому, підкреслював він, «немає вічно дитячого, а є лише історично дитяче» [6].

На основі вивчення етнографічних матеріалів Д.Б. Ельконін показав, що історично поняття дитинства зв'язується не з біологічним станом незрілості, а з певним соціальним статусом, з кругом прав та обов'язків, властивих цьому періоду життя, з набором доступних для нього форм діяльності [5, с. 93].

Історичний розвиток дитинства рухався від розгляду цього феномену як неусвідомлюваної, пасивної структури до визнання його повноцінною частиною суспільства.

Історичний розвиток дитинства можна простежити також і в рамках різних культур та на різних етапах філогенезу. В Давній Греції дитинство поступово формується в надрах міської культури серед вільних громадян. У полісі Афіни діти і молодь отримували велику свободу дій [7]. Діти та молоді люди, переважно чоловічої статі, були звільнені від роботи, займалися освітою, освоювали мистецтва, спортивні ігри і могли розвивати нові ідеї, до яких дорослі відносилися дуже поблажливо.

В Середні Віки міська культура, що сформувалася здебільшого на основі торгових поселень, стає вирішальною передумовою для виникнення особливої дитячої стадії в житті людини, яка розрізнялася залежно від соціального положення дорослих [7]. Важливо, що ідентифікація дитини з культурою суспільства здійснювалася відповідно до соціального статусу родини, станової приналежності дитини [7]. Байдужість по відношенню до дитинства, на думку фундатора сучасної історії дитинства Ф. Арієса, була прямим наслідком демографічної ситуації того часу, яка відрізнялась високою народжуваністю та великою дитячою смертністю [3, с. 75-76].

Ознакою подолання байдужості до дитинства, як вважає французький демограф, служить поява в XVI столітті портретів дітей, що померли. Їх смерть тепер переживалась як дійсно непоправна втрата, а не як цілком природна подія. На думку Ф. Арієса, «відкриття» дитинства почалося в XIII столітті, його розвиток можна простежити в історії живопису XIV-XVI віків, але очевидність цього відкриття найповніше проявляється у кінці XVI та впродовж усього XVII століття. Отже, очевидний інтерес до вивчення дитинства, на думку Ф. Арієса, з'явився тільки в ранні роки Нового Часу [3, с. 80].

Ф. Арієса цікавило, як в ході історії у свідомості художників, письменників та вчених склалися поняття та образи дитинства. Його дослідження в області образотворчого мистецтва дозволили зробити висновок, що аж до XII століття мистецтво не зверталось до дітей.

Відкриття дитинства дозволило описати повний цикл людського життя. У наукових творах XVI-XVII століть для характеристики вікових періодів життя використовувалася термінологія, яка досі вживається в науковій та розмовній мові: дитинство, отрочество, юність, молодість, зрілість, старість. Диференціація віків людського життя, у тому числі дитинства, формується під впливом соціальних інститутів.

У XVII столітті виникає нова концепція дитинства. Любов до дітей виражалася вже не в звеселенні дітей, а в реалізації цілком конкретних виховних та навчальних завдань. Наукові тексти кінця XVI та начала XVII століть повні коментарів поведінки дитини. В цей період, відмічає Ф. Арієс, в сімейне життя впроваджується ідея раціонального виховання, ґрунтованого на суворій дисципліні [3, с. 111].

Функцію організованої підготовки дітей до дорослого життя бере на себе школа (освітня установа), призначенням якої є виховання «сразкових» громадян та кваліфікованих працівників. Саме школа виводить дитинство за межі батьківського, передусім, материнського виховання в родині. Впорядкована структура школи, регулярні переходи з класу в клас сприяли подальшій диференціації дитинства. Дитина вступає в новий вік щороку, як тільки переходить в наступний клас. Клас стає універсальною мірою, визначальним чинником періодизації віків в середині самого дитинства.

XIX століття Ф. Арієс називає «привілейованим віком дитинства» [3, с. 123]. При переході до капіталізму в результаті виникнення «буржуазної» родини та впровадження навчання дитинство набуває виразніших меж. Сучасні уявлення про родину і дитинство починають формуватися до кінця XVII століття (раніше родина означала всю рідню або всіх осіб, що живуть під одним дахом, незалежно від міри спорідненості). Межа між дитиною та дорослим стала дуже відчутною.

Поняття дитинства як загальної для усіх людей фази розвитку уперше сформульовано філософією та соціальною педагогікою епохи Просвітництва, в першу чергу – Ж.-Ж. Руссо [9]. Дитинство було представлено як ідеальне життя, певний етап, на якому ще не виникло відчуження людини, завдяки пануючим в суспільстві нормам. Виховання має підготувати дитину до «правильно» організованого контакту з соціальною дійсністю, а формування і розвиток дітей гарантують оновлення суспільства. Людина повинна прожити дитинство в усій його своєрідності; лише тоді життя буде повноцінним [9].

Приблизно до кінця XIX століття в суспільній свідомості існувало розчленування життя на три етапи: дитинство як стадія залежності; процвітаюча молодість та старість, в якій залишилася лише печаль розлучення з життям [7]. Лише з кінця XIX століття з розвитком урбанізації та індустріалізації дитинство стає універсальним феноменом, що охоплює усі верстви населення. Статус дитини, якій був в основному привілеєм хлопчиків, в рівній мірі поширюється і на дівчаток, які до цього, незалежно від приналежності до соціального шару, з раннього віку залучались до домашньої праці та сімейних турбот [7].

Еволюція змісту та методів соціалізації дітей нерозривно пов'язана зі зміною соціально-економічної структури та форм суспільної діяльності людей. У цьому процесі можна спостерігати свої загальні закономірності та константи. В міру ускладнення та збагачення культури обсяг знань, умінь та навичок, що передаються з покоління в покоління, збільшується, а самі форми їх передачі диференціюються та спеціалізуються. Якщо на ранніх стадіях суспільного розвитку переважає безпосереднє практичне включення дітей в діяльність дорослих, то надалі все більшої ролі набуває систематичне навчання, яке може бути впродовж якогось терміну зовсім не пов'язане з виробничою працею. Іншими словами, підготовка до життя відділяється від практичної участі в ній.

Історична перспектива розвитку дитинства також відображена в теорії Л. Демоза, американського психоаналітика, соціолога та історика [10]. Він вказує на загальні закономірності розвитку дитинства та збільшення міри його незалежності від дорослого світу, причини яких він бачить в характері взаємовідносин батьків і дітей. Відповідно до своїх ідей, Л. Демоз підрозділяє всю історію дитинства на шість періодів, кожному з яких відповідає певний стиль виховання і форма взаємовідносин між батьками і дітьми [10]:

1. Інфантицидний стиль (із старовини до IV століття нашої ери).
2. «Кидаючий» стиль (з IV по XIII століття).
3. Амбівалентний стиль (з XIV по XVIII століття).
4. «Нав'язливий» стиль (XVIII століття).
5. Соціалізуючий стиль (XIX – середина XX століття).
6. Допомагаючий стиль (з середини XX століття).

Сучасні соціологи також звертаються до проблем вивчення історичної еволюції дитинства. Так, в своїх дослідженнях Е.О. Куруленко розглядає еволюцію дитинства в аспекті співвідношення репродуктивних та креативних механізмів соціалізації в соціокультурному контексті. Вона підкреслює, що еволюція змісту і методів соціалізації дітей нерозривно пов'язана зі зміною соціально-економічної структури та форм громадської діяльності людей. Відповідно до цього, соціолог виділяє три форми наслідування в еволюції дитинства: копіювання, імітацію та моделювання [7].

У сучасному світі, на думку Е.О. Куруленко, існують три головні макросоціальні тенденції у сфері дитинства: 1) збільшення кількості соціальних інститутів та зміна значущості конкретних актів соціалізації; 2) підвищення активності, вибірковості, суб'єктивності та креативності самої дитини; 3) ускладнення та зміна цілей і методів соціалізації; що істотно змінює структуру, функції та потенційний ефект як існування самого дитинства, так і розвитку дітей [7]. Проте перераховані загальні тенденції зовсім не є лінійними та реалізуються складним і суперечливим чином. Ускладнення змісту і методів соціалізації часто сприймається негативно як просте наростання труднощів. Насправді йдеться про позитивний соціальний процес, що забезпечує, нехай і суперечливо, передумови для формування складнішої, творчої особи [8].

Окрім історичних теорій вивчення дитинства, культурні особливості взаємодії дітей та суспільства розглядаються в *культурно-антропологічних концепціях*, однією з провідних серед яких є концепція М. Мід. У своїх працях дослідниця наголошує на вирішальному значенні соціокультурних чинників в процесі дорослішання людини [11]. М. Мід доводить, що у будь-якому суспільстві дитина народжується з деякими універсальними біологічними передумовами (наприклад, безпорадність, залежність від дорослих, особливості статі, темпераменту тощо), але кожна культура використовує ці «ключі» по-своєму. Концепція М. Мід базується на виділенні трьох форм культури, в основі яких лежить характер зв'язку міжпоколінських відносин та темпу суспільного розвитку, що відображають певне ставлення до дітей:

- 1) постфігуративні, в яких діти вчаться головним чином у своїх предків;
- 2) кофігуративні, в яких і діти, і дорослі вчаться, передусім, у рівних, в однолітків;
- 3) префігуративні, в яких дорослі вчаться також у своїх дітей [11].

На нашу думку, взаємовідносини між дитинством та суспільством на сучасному етапі розвитку можна описати за допомогою саме префігурації. Діти в сучасному суспільстві стоять перед обличчям майбутнього, яке настільки невідоме, що до нього не застосовуються способи управління, які були прийняті в колишні часи. Швидкий розвиток науки і техніки, процеси глобалізації, зростання населення та поширення глобальних проблем – все це і не лише це є свідченням виникнення нових механізмів зміни та передачі культури, механізмів, що принципово відрізняються від постфігуративних та кофігуративних. Таким чином, нововведення в технологіях та формах соціальних установ неминуче ведуть до змін характеру культури взагалі і культури дитинства зокрема.

Різні зрізи аналізу (психологічний, педагогічний, історичний, культурно-антропологічний тощо) дитинства описують цей феномен в певному ракурсі, що дозволяє проникнути углиб деякого явища або процесу, проте не дає всеосяжного опису дитинства в усіх його соціокультурних взаємозв'язках. Таке завдання можна вирішити у рамках соціологічного підходу.

В основі *соціологічної перспективи* дослідження дитинства лежать різні підходи, що виникли в межах різних соціологічних парадигм. Так, наприклад, І.С. Кон виділяє чотири напрямки розуміння дитинства: 1) дитинство як особливе «плем'я»; 2) діти як соціальна «меншина»; 3) соціальний статус дітей; та 4) дискурси, що формують ідею дитини та дитинства [12]. Зрозуміло, жоден з цих напрямків не є ні всеосяжним, ні панівним, ці теорії відображають різні точки зору на один і той же предмет. І.С. Кон виділяє загальні риси сучасної соціологічної теорії дитинства: 1) розуміння дитини як соціального суб'єкта та 2) розуміння множинності дитинства та дитячих світів [12].

На думку С.Ю. Митрофанової, дослідницькі перспективи дитинства можна розділити на ті, що в центр уваги ставлять питання, пов'язані з розвитком індивідуального дитинства, та ті, що розглядають соціальне («колективне», структурне) дитинство, тобто ті конструкції та практики, що характерні для багатьох дітей [13]. У рамках першої дослідницької перспективи, що ставить в центр уваги питання розвитку індивідуального дитинства, соціолог виділяє такі підходи: 1) педагогічний підхід, 2) психоаналітичний підхід, 3) культурно-психологічний підхід; в рамках другої перспективи, що розглядає соціальне, «колективне» дитинство, розглядаються такі підходи: 1) соціально-антропологічний; 2) історичний; 3) філософсько-культурологічний; 4) соціологічний [13].

Говорячи про соціологічну перспективу дослідження дітей та дитинства, слід підкреслити, що в соціології останнім часом все більш поширюється напрямок, згідно якому дитина досліджується як активний суб'єкт «дитячо-дорослих» взаємодій. Саме ця ідея про «суб'єктність» дитини та дитинства як соціокультурного феномену робить актуальним аналіз досягнення дитиною відносної свободи від дорослого оточення. Відтак ми пропонуємо *авторську класифікацію власне соціологічних теорій*, в основі якої лежить критерій «емансипованості», та розділяємо соціологічні теорії на:

- 1) теорії, що розглядають дітей як «об'єкт соціалізації дорослих», а дитинство – як «підпорядкований» клас дорослому світу;
- 2) теорії, що висувують ідеї «зникнення» дитинства;
- 3) теорії, що досліджують емансипацію дитинства, під якою вони розуміють придбання дитиною усе більш значимого місця в суспільстві та відносну самостійність дітей та дитинства від дорослих і дорослого життя.

Розглянемо ці теорії детальніше.

Ряд авторів, що входить до *першого типу соціологічних теорій*, відтворюють поширену думку про дитинство як незначимий з соціальної та економічної точки зору життєвий період в порівнянні із зрілістю. Ця точка зору про дитинство була висловлена К. Девісом, який писав, що «...найважливіші функції для суспільства людина виконує, будучи дорослою, а не в дитячому віці. Отже, ставлення суспільства до дитини є головним чином підготовчим, а його оцінка – в основному, потенційною. Будь-яка теорія, що ставить потреби дітей на перше місце, а потреби суспільства – на друге, є соціологічною аномалією» [14]. Таким чином, дітей насправді відносять до соціальної групи в системі соціальних стосунків лише на формальному рівні, оскільки вони повністю залежні та підпорядковані світу дорослих. Передбачається, що діти повинні брати участь у грі, і цей вид діяльності визнається як єдиний можливий. Дж. Гарбаріно також дотримується погляду на дитинство як на «життя у іншому світі» і говорить про те, що «в епоху сучасності бути дитиною означає бути захищеним від економічного, політичного та сексуальних впливів; дитинство – цей час, коли надається величезне значення особистим інтересам, і зводяться до мінімуму інтереси суспільства» [15].

К. Девіс та Дж. Гарбаріно розходяться в думках про характер взаємодії дітей та суспільства. К. Девіс робить акцент на потребах суспільства, а Дж. Гарбаріно віддає пріоритет потребам дитини. При цьому, вони разом поділяють думку, що діти насправді не належать до суспільства та є об'єктом суспільного впливу: вони мають бути підготовлені до повноцінної діяльності у рамках системи суспільства, та їх готують до цього. У руслі функціоналістського погляду на суспільство дорослих К. Девіса стверджується, що дитинство є перехідним періодом, мета якого – об'єднання дитини з суспільством.

Дитинство як підготовчий етап до «повноцінного» дорослого життя також розглядають Т. Парсонс [16] та Ш. Айзенштадт [17]. Соціологи, аналізуючи проблеми поколінь, розглядають підростаюче покоління як «об'єкт соціалізації» дорослих, а «прояви невдоволення, соціального протесту тощо розглядаються як форми девіантної поведінки» [16]. Ш. Айзенштадт підкреслює, що всі діти мають бути «правильно» соціалізованими, перш ніж вони можуть досягти повного статусу дорослого; на них повинні вплинути моральний кодекс суспільства, в якому вони ростуть, його загальноприйнятні правила: діти повинні опанувати знання і навички, які потрібні їм для здійснення дорослих ролей [17].

Концепція К. Боулдінг також описує дитинство в руслі функціоналізму. У даній концепції діти та дорослі описуються як класи по відношенню один до одного. Причому класовою дією К. Боулдінг називає «законну дію, вжиту до якої-небудь категорії людей, такої як жінки, діти, люди похилого віку або

особлива група етнічних або расових меншин на основі членства в цій категорії, а не на основі індивідуальної ситуації або потреби» [цит. за 13].

Цей погляд на дитинство є дуже важливим, оскільки знаходить своє відображення в законодавстві, де відносно соціальної групи дітей вживається термін «неповнолітня група». З одного боку, статус неповнолітніх може вважатися перевагою, оскільки вимагає певної уваги оточення та особливого відношення суспільства, що забезпечує необхідний захист. Але з іншого боку, цей же статус обумовлює і закритий вхід дітям в дорослий світ.

Такі соціологи, як М. Хіллман, Дж. Адамс, Дж. Вайтлег [цит. за 18] стверджують, що дорослі збільшують контроль над простором дитинства, а внаслідок цього знижуються дитяча автономія та незалежність. Соціологи стверджують, що якісно зростають області активності дітей, а дитина «поміщається» в культуру, яка прагне контролювати та управляти дитиною, його виборами та можливістю ухвалення рішень, рішеннями проблем та активної участі в створенні свого простору. Вони вивчають дитинство як простір, який формується в шкільних дитячих кімнатах.

Другий тип соціологічних теорій відносно дитинства стосується таких концепцій, які досліджують «зникнення» дитинства.

Німецький дослідник П. Брюхнер розглядає дитинство крізь призму індивідуалізації та дестандартизації дитячої біографії, які вказують на зміщення раніше єдиних біографічних пунктів [цит. за 19].

Ряд зарубіжних учених (Н. Постман, Х. Хьонгст, М. Віннс та інші) на початку 80-х років ХХ століття висувують ідею зникнення дитинства та в якості доказу приводять факти про збільшення інформованості дітей з питань сексу, смерті, хвороб, грошей тощо [20]. Свідомством цього феномену в сучасному світі є участь дітей в різних конкурсах краси, телевізійних шоу. Насторожує збільшення інтересу до дитячої сексуальності (наприклад, такі публікації, як «Детский порно-гей-фестиваль»¹ або «Школьницы младших классов станцевали стриптиз на выпускном»², розійшлися величезним тиражем по Інтернету та набули серйозного резонансу). Свої міркування прибічники ідеї зникнення дитинства схильні підтверджувати об'єктивними демографічними тенденціями розвитку дитинства в розвинених країнах, такі як зниження народжуваності, зменшення числа дітей з розрахунку на одну родину тощо.

Деякі дослідники вважають, що дитинство «зникає» внаслідок характеру сімейного устрою, що змінюється, зокрема, явища детрадиціоналізації – нових, демократичніших, «рефлексивних» стосунках в родині, де, на думку Е. Гідденса, жінки, чоловіки та діти стають рівноправними не лише перед законом, але й на практиці [21]. Знаком того, що сімейні стосунки істотно демократизуються, виступає той факт, що для вирішення внутрішньосімейних питань батьки все більше прибігають до переговорів з дітьми, замінюючи ними авторитарний стиль спілкування. Е. Гідденс також говорить про «чисті стосунки», які відрізняються від «більш традиційних видів соціальних зв'язків», ґрунтованих на довірі та «імпліцитно демократичні» [21]. Крім того, через нестабільність сучасних стосунків між дорослими, що часто закінчуються розлученням, люди роблять більшу ставку на стосунки зі своїми дітьми.

Причиною «зникнення» дитинства одні автори вважають навантаження на дітей в школі, що значно збільшилося, інші – технологічні новинки. Деякі дослідники, проте, сприймають революцію цифрових технологій, що розмиває межу між дитинством та зрілістю, як позитивне явище, що перевертає поколінську ієрархію та звільняє дітей від застарілих соціальних форм.

Зазначимо, що дискурс про «зникнення дитинства» базується на досить спрощеному уявленні про дитинство та на культурному консерватизмі, що приймає зміни за розпад або навіть вимирання [20].

І навпаки, Л. Горалік говорить про новий феномен – «кідалт» (цей термін складений з англійських слів «kid» – дитина та «adult» – дорослий), а також про паніку, що супроводжує в суспільстві це «злиття дитинства та зрілості», як про медіа-феномен, побудований на застарілих уявленнях про те, що означає бути дорослим [22]. Автор пропонує не скаржитися на зникнення зрілості, а говорити про «нових дорослих»: емоційних та тих, яким властиві ігри; їх фінансові, освітні та інші ресурси дозволяють їм розважатися нетрадиційними способами та бути спонтанними та гнучкими відносно власного стилю життя [22].

Л. Розенмайер акцентує увагу на існуючому розриві між раннім дитинством, яке ще зберігає свою суть, та підлітковим періодом, що повністю піддається індивідуалізації [23].

Д. Ріхтер вважає, що сьогодні ми спостерігаємо тенденцію не зникнення дитинства, а стирання меж між дитинством та дорослістю, своєрідне «злиття дитинства і дорослого світу». Соціолог виділяє зростаючу схожість дітей та дорослих у сфері одягу, моди тощо [24].

¹ Детский порно-гей-фестиваль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://berioska.ru/news-583.html>. – Назва з екрану.

² Школьницы младших классов станцевали стриптиз на выпускном [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sreview.ru/kratko/1374514425.html>. – Назва з екрану.

Таким чином, багато авторів стверджують, що межа між дитинством та зрілістю слабшає, і це пов'язано з культурними, економічними і технологічними змінами.

Третій тип соціологічних теорій. Як вітчизняні, так і зарубіжні соціологи у більшості своїй виокремлюють категорію компетентних та організованих учасників соціальної діяльності – дорослих – та категорію некомпетентних і ще не повноправних учасників соціальної діяльності – дітей, а діти розглядаються як об'єкт взаємодії, переважно залежний і пасивний, та вкрай рідко – як активний суб'єкт.

Проте в сучасній науці з'явилися такі дослідження в області дитинства, які визнають активність та компетентність дітей як учасників процесу формування свого світу та світу дорослих, роблять акцент на активності та компетентності дітей як учасників соціальної взаємодії. Так, У. Бек та Х. Попітц заявляють про емансипацію дитинства, під якою вони розуміють придбання дитиною все більш значимого місця в родині, установах освіти та взагалі в суспільстві, що підтверджується розвитком ідей з підтримки прав дітей [25; 26].

Дитинство як повноправну частину соціальної структури суспільства у своїй концепції розглядає Й. Квортруп, який стверджує, що діти належать до суспільства не у банальному сенсі простого перебування в ньому, «не як зредукована форма матеріалу, який необхідно обробити, і не як власність суспільства або держави» [27]; дитинство, на думку Й. Квортрупа, є частиною суспільства в тому сенсі, що діти дійсно беруть участь в організованих видах діяльності, а також складають частину соціальної структури, яка багато в чому взаємодіє з іншими частинами. Й. Квортруп підкреслює, що діяльність дітей не лише є творчою і взаємодіючою з діяльністю дорослих, але й також використовується дорослим суспільством. Й. Квортруп розглядає дитинство як необхідну, але недостатньо вивчену, частину соціальної структури суспільства [27].

Один з основних принципів цієї концепції полягає в тому, що макрозміни, що відбуваються на соціальному рівні, пов'язані з впливом на можливості та перспективи не лише дорослого співтовариства, але й так само можуть бути доречними і для пояснення основних параметрів дитинства. Передбачається, що суспільні зміни впливають на усі групи населення, якщо тільки не вживаються особливі заходи по запобіганню цього впливу. Проте Й. Квортруп відмічає: «Сказавши, що загальна соціальна структура, ймовірно, повинна мати фундаментальне відношення до усіх груп населення, ми повинні зробити ще один крок вперед та визнати, що ці дії не обов'язково однаково впливають на різні групи, та, дійсно, ряд чинників (наприклад, денні учбові заклади) безпосередньо впливатимуть на одні групи та не будуть мати серйозного впливу на інші» [27].

Таким чином, в основі концепції Й. Квортрупа лежить пояснення феномену дитинства як важливої частини соціальної структури суспільства, включеної в систему соціальних стосунків, діяльності, що бере участь в організованих видах, та взаємодіє з дорослою спільнотою.

Акцент на активності дітей в процесі їх розвитку робить також і американський соціолог У. Бронфенбреннер. У своїй концепції людського розвитку він свідомо враховує цю обставину, підкреслюючи, що дитина, що формально виступає як об'єкт виховання та навчання, насправді є суб'єктом цих процесів, активно впливаючи на інших його учасників, будь то батьки, вчителі або соціальні інститути [28].

Сучасні російські соціологи також приходять до думки про відносну самостійність дітей та дитинства від дорослих та дорослого життя. Так, С.М. Щеглова говорить про те, що «попри те, що по відношенню до загально людської культури дитяча субкультура займає підпорядковане місце, можна говорити про її відносну автономію» [29]. На її думку, дитяча субкультура є неінституціоналізованою формою соціального утворення – дитинства, що регулює соціальні взаємодії дітей усередині своєї групи, на рівні вікових підгруп в ході задоволення ними своїх потреб в процесі різних видів діяльності, але передусім ігровою та учбовою.

М. В. Осоріна також розглядає дитячу субкультуру як один з чинників активності дітей. У своїй концепції вона виділяє три головні чинники, що визначають формування дитиною певного світосприйняття в процесі дорослішання [30].

Інший фокус в дослідженнях дітей, дитячої культури та дитинства представлений в роботах У. Корсаро, якій називає культуру дітей «інтерпретативною», акцентуючи увагу на активності дитини при споживанні, відтворенні та виробництві «дорослої» культури [31]. Він пропонує досліджувати активність дітей у соціальному просторі через аналіз дитячих колективних дій, серед яких виділяє та описує три типи:

- 1) активне привласнення інформації, знань, світу дорослих;
- 2) створення реєг-культур³ та участь в них;
- 3) вклад дітей у відтворення та розширення діапазону культури дорослих [31].

³ Докладніше про поняття реєг-культури див [32].

Крім того, У. Корсаро говорить про те, що за допомогою створення реєр-культур діти прагнуть до отримання контролю над своїми життями, та вони прагнуть розділити цей досвід контролю один з одним. Це відбувається в «драматичній грі», за допомогою якої діти спільно діють, зображають діяльність, яка пов'язана з подіями їх реального життя (наприклад, родина, професійні ролі або звичайні дії) на відміну від «гри-фантазії», ґрунтованої на вигаданих оповіданнях.

Таким чином, проаналізувавши існуючі теоретичні та концептуальні підходи до вивчення дитинства, слід підкреслити, що попри те, що і західні, і вітчизняні соціологи розуміють та готові вивчати дитинство як автономну й повноправну частину суспільства, а дітей як активних та компетентних суб'єктів взаємодії з дорослими, більшість існуючих концепцій не пропонують методів дослідження дитинства та операціоналізації цього поняття. Саме тому ми пропонуємо досліджувати дитинство як особливий соціокультурний простір для аналізу дитинства як багатогранного соціокультурного феномену, в єдності його соціально-структурних, культурних та повсякденних характеристик, в якому діти виступають активними та компетентними учасниками взаємодії із зовнішнім світом (детальніше про це говоримо в [33]).

Література:

1. Большой толковый социологический словарь : в 2 т. : пер. с англ. / Сост. : Дэвид Джери, Джулия Джерри ; Под общ. рук. Н. Н. Марчук. – Москва : АСТ, : Вече, 1999. – Режим доступа : <http://www.onlinedics.ru/slovar/soc.html>
2. Юнг К. Г. Психология бессознательного : перевод с : нем. / Юнг Карл Густав, Бакусов В. М., Кричевский А., Ребеко, Т. – М. : АСТ ; Канон+, 1998. – 400 с. – (Классики зарубежной психологии).
3. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / Пер. с франц. Я. Ю. Старцева при участии В. А. Бабинцева. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 416 с. – (Сер. «Другая история»).
4. Prout A. Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood [Электронный ресурс] / A. Prout, A. James. – Basingstoke: Falmer Press. – 1990. – Режим доступа : <http://www.questia.com/library/108950615/constructing-and-reconstructing-childhood-contemporary>. – Назва з екрану
5. Эльконин Д. Б. Детская психология : Учебное пособие для вузов / Д. Б. Эльконин. – 2-е изд. – М. : Academia, 2005. – 384 с. : табл. – (Классическая учебная книга: Classicus).
6. Выготский Л. С. Психология развития человека [Электронный ресурс] / Лев Семенович Выготский. – Москва : ЭКСМО : Смысл, 2004. – 1135 с. – (Б-ка Всемирной Психологии) – Режим доступа : http://yanko.lib.ru/books/psycho/vygotsky=ps_pzv_cheloveka=ann.htm
7. Куруленко Э. А. Историческая эволюция детства. Социокультурный аспект [Электронный ресурс] / Э. А. Куруленко // Вестник Самарского государственного университета. – Серия «Социология». – 1998. – № 1. – Режим доступа : <http://vestnik-samgu.samsu.ru/gum/1998web1/soci/199810702.html>. – Название с экрана.
8. Куруленко Э. А. Творчество в пространстве культуры детства / Э. А. Куруленко // Всероссийская научная конференция «Бренное и вечное: Проблемы функционирования и развития культуры» 24-26 октября 2000 года: Тезисы докладов и выступлений. Вып. 3 / Ред. кол. : В. П. Большаков, А. В. Кокин. – Великий Новгород : НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2000. – С. 53 – 54.
9. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения: в 2 т. Т.1 / Жан-Жак Руссо ; Под ред., вступ.ст. и примеч. Г. Н. Джибладзе. – Москва : Педагогика, 1981. – 652 с. – (Педагогическая библиотека).
10. Демоз Л. Психоистория : пер. с англ. [Электронный ресурс] / Ллойд Демоз ; Под общ. рук. А. Шкуратов. – Ростов на Дону : Феникс, 2000. – 510 с. : ил. – (Классики психологии XX века). – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Lloid/index.php.
11. Мид М. Культура и мир детства : Избранные произведения : пер. с англ. / Маргарет Мид, Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР; Пер., примеч. Ю. А. Асеев; Ред пер. В. И. Беликов. – Москва: Наука, 1988. – 429 с. – (Этнографическая библиотека).
12. Кон И. С. Детство как социальный феномен [Электронный ресурс] / И. С. Кон // Журнал исследований социальной политики. – 2004. – Т. 2, № 2. – С. 151 – 174. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/mags/jsps/2004-2-2/26554002.html>.
13. Митрофанова С. Ю. Концептуализация основных подходов к изучению детства в социологии [Электронный ресурс] / С. Ю. Митрофанова. – Режим доступа : http://bulletin.region.ulsu.ru/publications/mitrofanova/conceptualization_research_of_youth/
14. Davis K. The Child and the Social Structure [Электронный ресурс] / K. Davis // Journal of Educational Sociology. – Vol. 14. – №. 4. The Sociology of Childhood. – Published by: American Sociological Association. – pp. 217 – 229 – Режим доступа : <http://www.jstor.org/stable/2262160>. – Назва з екрану.
15. Garbarino J. The Significance of Ethnic and Cultural Differences in Child Maltreatment [Электронный ресурс] / J. Garbarino, A. Ebata // Journal of Marriage and the Family. – Vol. 45. – № 4. – Published by: National Council on Family Relations. – pp. 773 – 783. – Режим доступа : <http://www.jstor.org/stable/351790>. – Назва з екрану.

16. Parsons T. Youth in the Context of American Society / T. Parsons. – Daedalus. – 1962. – Vol. 91. – pp. 97 – 123.
17. Eisenstadt S. From Generation to Generation [Електронний ресурс] / S. Eisenstadt. – N.Y. : Glencoe, 1956. – Режим доступу : <http://www.barnesandnoble.com/w/from-generation-to-generation-s-n-eisenstadt/1113964725?ean=9781136247811>. – Назва з екрану.
18. Cobb C. L. Governance of children's everyday spaces [Електронний ресурс] / Cobb C. L., Danby S. and Farrell A. // Australian Journal of Early Childhood 30(1):14-20, – 2005. – Режим доступу : <http://eprints.qut.edu.au/1256/>. – Назва з екрану.
19. Осорина М. В. Коммуникативные традиции детской субкультуры / М. В. Осорина // Школьный психолог. – 2008. – № 2. – С. 35 – 36.
20. Postman N. The Disappearance of Childhood / N. Postman. – New York: Vintage Books, a division of Random House, Inc. – 1994. – P. 177.
21. Giddens A. Modernity and Self Identity [Електронний ресурс] / A. Giddens. – Cambridge: Polity Press. – 1991. – Режим доступу : <http://www.theory.org.uk/giddens4.htm>. – Назва з екрану.
22. Горалик Л. Маленький Принц и большие ожидания. Новая зрелость в современном западном обществе [Электронный ресурс] / Линор Горалик. – Режим доступа : http://linorg.ru/little_prince.htm. – Название с экрана.
23. Голенкова З. Т. История социологической мысли в странах Центральной и Восточной Европы : Учеб. пособие для вузов / Зинаида Тихоновна Голенкова, Николай Петрович Нарбут. – Москва : Издательство Российского университета дружбы народов, 2003. – 235 с.
24. Исчезновения детства концепция [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.childsoc.ru/php/tezar/tezar8.php>. – Название с экрана.
25. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну : пер. с нем. / Ульрих Бек ; Под общ. рук. Владимир Денисович Седельник, Н. Федорова ; Послесл. А. Филиппов. – Москва : Прогресс-Традиция, 2000. – 383 с. : ил. – Библиогр. : с. 348-365 и в подстроч.примеч. – На рус. яз.
26. Институционализация послевоенной эмпирической социологии // Эмпирическая социология в Западной Европе : Учеб. пособие / Н. И. Лапин. – М. : ГУ-ВШЭ, 2004. – С. 138 – 149.
27. Qvortrup J. Childhood and Societal Macrostructures: Childhood Exclusion by Default [Електронний ресурс] / J. Qvortrup // Child and Youth Culture. – The Department of Contemporary Cultural Studies, Odense University. – Режим доступу : http://www.hum.sdu.dk/center/kultur/arb_pap/. – Назва з екрану.
28. Bronfenbrenner U. Ecological Models of Human Development [Електронний ресурс] / U. Bronfenbrenner. – Режим доступу : <http://www.psy.cmu.edu/~sieglar/35bronfenbrenner94.pdf>. – Назва з екрану.
29. Майорова-Щеглова С. Н. Детская субкультура – неинституционализированный сектор детства [Электронный ресурс] / С. Н. Майорова-Щеглова. – Режим доступа : http://www.childsoc.ru/doc/child_sub_kult.pdf. – Название с экрана.
30. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых [Электронный ресурс] / М. В. Осорина. – СПб : Питер, 2012. – 368 с. – (Сам себе психолог). – Режим доступа : molottora.ru/Books/SecretChildWorld
31. Corsaro W. Interpretive Reproduction in Children's Peer Cultures [Електронний ресурс] / W. Corsaro // Social Psychology Quarterly. – 1992. – Vol. 55, № 2. – pp. 160 – 177. – Режим доступу : <http://www.jstor.org/stable/2786944>. – Назва з екрану.
32. Саган Г. В. Социокультурные практики детства: концептуализация, операционализация, украинский контекст / Галина Васильевна Саган // Вісник Одеського національного університету. – Т. 15, вип. 14 «Соціологія і політичні науки». – Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2010. – С. 51 – 60.
33. Саган Г. В. Детство как социокультурное пространство: факторы формирования / Саган Галина Васильевна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць. – Випуск 19. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 483 – 490.